

קונטרס

עבודה שבלב

הלכות וענייני תפילת שחרית

ניסן משה פודולסקי

נערך לרגל מחנה קיץ המדרשה החסידית

תשע"ו

הקדמה

התפילה היא אבן היסוד של היהודי. בתפילה הוא פותח את יומו, ובתפילה הוא מסיים את יומו. הוא מתפלל כשטוב לו, והוא מתפלל כשחס וחלילה משהו איננו כשורה. התפילה היא הקשר המיוחד שבין יהודי לאביו שבשמים, קשר שאינו ניתן לניתוק בשום אמצעי. למרות שהתפילה היא זכות עצומה, היא גם חובה ומצוות עשה דאורייתא שנאמר: "ועבדתם את ה' אלקיכם" ולמדו חז"ל שעבודה שבלב זוהי תפילה.

¹עד זמנו של עזרא הסופר לא היו תפילות מסודרות שפי שאנו מכירים, אלא כל אחד היה מתפלל כפי שנחה עליו הרוח, אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכון לבו לאביו שבשמים. לאחר שגלו ישראל מעל אדמתם והחלו לדבר בשפות שונות, נעשה קשה לאנשים לתקן לעצמם תפילות בלשון הקודש, והיו משבשים עניינים, ולכן תיקנו עזרא הסופר ובית דינו את סדר התפילות כפי שאנו מכירים.

כפי דאיתא בגמרא התפילה היא עבודה שבלב, ותפילה שהיא מהשפה ולחוץ, אין צורך להכביר במילים עד כמה היא רחוקה מ"עבודה שבלב". מילותיו של השולחן ערוך² אינן מותרות ספק בדבר צורת התפילה:

המתפלל צריך שיכון בלבו פירוש המלות שמוציא בשפתיו, ויחשוב כאילו שכינה כנגדו, ויסיר כל המחשבות הטורדות אותו עד שתשאר מחשבתו וכונתו זכה בתפילתו. ויחשוב כאילו היה מדבר לפני מלך בשר ודם היה מסדר דבריו ומכון בהם יפה לבל ישל, קל וחומר לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שהוא חוקר כל המחשבות. וכך היו עושים חסידים ואנשי מעשה, שהיו מתבודדים ומכונין בתפילתם עד שהיו מגיעים להתפשטות הגשמיות ולהתגברות כח השכלי, עד שהיו מגיעים קרוב למעלת הנבואה.

נראה שכל המוסיף, גורע...

הלכות תפילה רבים הם, והרוצה לידע אותן על בורין טוב יעשה אם ייקח ספרי חז"ל ופוסקים וישקיע עצמו בלימוד על מנת לשמור ולעשות. אמנם, כיון שהתפילה היא דבר הנעשה מידי יום ביומו, ומי שימתין עד שייסיים ללמוד הלכות תפילה בעיון, שמא עד סוף ימיו לא יתפלל... על כן קיבצתי בעזרת ה' יתברך בקונטרס זה כמה פתייתים מהלכות תפילה, שראיתי לנכון מפאת תדירותן או מחמת שהם דברים הצריכים חיזוק. אך מי שלומד בזה צריך לדעת שיש עוד הרבה הלכות ועניינים הכתובים בשולחן ערוך ובנושאי כלים, שמחמת קוצר היריעה לא נכנסו לקונטרס זה.

יהי רצון מלפניך שזכות לימוד הלכות תפילה, יעמוד לנו ששמע בקול תפילתנו שנהיה תמיד נענים בעת שנתפלל אליך עלינו או על שום אחד מעמך ישראל.

¹ רמב"ם חלק אהבה פרק ראשון מהלכות תפילה
² סימן צ"ח סעיף א'

פרק א

קודם התפילה

א. השכמת הבוקר

³יתגבר כארי לעמוד בבוקר לעבודת בוראו. ⁴ואף אם ישיאנו יצרו בחורף לומר: "איך תעמוד בבוקר, כי הקור גדול?" או ישיאנו בקיץ לומר: "איך תעמוד ממיטתך, ועדיין לא שבעת משנתך?" יתגבר עליו ואל ישמע לו. ויחשוב בנפשו, אילו היה נצרך לעמוד לשרת לפני מלך בשר ודם כמה היה זהיר וזריז לעמוד בהשכמה להכין עצמו לעבודתו, כל שכן, וקל וחומר בן בנו של קל וחומר, לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא.

ב. אכילה קודם התפילה

⁵אסור לאכול לפני התפילה, מפני שנחשב כגאווה, שדואג לעצמו לפני שהוא דואג לקב"ה כביכול. אמנם לצורך רפואה מותר, ומי שרעב וקשה לו לכיין דעתו בתפילה, נחשב כחולה ומותר לו לאכול לפני התפילה.

ג. שתיה קודם התפילה

⁶מותר לשתות מים קודם התפילה, ⁷והוא הדין משקאות כגון קאו"ע וטיי"א, שעוזרים ליישב את הדעת, ובפרט למי שרגיל לשתותם בכל יום תמיד, אבל לא ישתה באסיפת חברים וריבוי שיחה ונייע"ס, שאז עלולים להימשך בשיחה ולשכוח מהתפילה. ומשקאות חשובין, כגון שיכר וכדו', אסור בכל גווני.

ד. אמירת שלום

⁸אם פוגש את חברו לפני התפילה, לא יברכו בברכת שלום, דשמו של הקב"ה "שלום", ואין ראוי לברך בו בשר אדם, לפני שהתפלל למברך את עמו בשלום. אמנם, יכול לברכו בברכת "גוט מארגן" או "בוקר טוב" וכדו'.

ה. התעסקות בדברים שאינם קשורים לתפילה

⁹אסור לו להתעסק בצרכיו או לילך לדרך עד שיתפלל תפילת שמונה עשרה. אמנם בשעת הדחק כגון שמפסיד אוטובוס או טיסה וכדו', יכול לצאת לדרך ויתפלל בדרך, וטוב לומר לכל הפחות ברכות השחר לפני היציאה.

ו. טבילה במקוה

³ טור וש"ע אורח חיים סי' א' סע' א'
⁴ משנ"ב שם, ומקורו בטור
⁵ שו"ע או"ח סימן פ"ט סעיפים ג' ד'
⁶ שו"ע שם
⁷ משנ"ב שם סעיף קטן כ"ב
⁸ שו"ע ומשנ"ב שם בסעיף ב'
⁹ שו"ע ומשנ"ב שם סעיף ג'

מנהג חסידים ואנשי מעשה לטבול במקוה לפני התפילה. ועיין עוד בפסקי תשובות סימן ד' סעיף ד' להרחבת הנושא.

ז. נקיון הגוף

כשעומדים להתפלל לפני מלך מלכי המלכין הבוחן כליות ולב, יש להקפיד על נקיון הגוף ויש בזה כמה פרטים:
¹⁰ הנצרך לנקביו, אל יתפלל, ואם התפלל, תפילתו תועבה וצריך לחזור ולהתפלל.
¹¹ צריך ליטול ידיו במים קודם התפילה.
¹² בבוקר, נוהגים לרחוץ את הפה מהריר שמצטבר בלילה, כי צריך להזכיר את השם הגדול בקדושה ובטהרה.

ח. נקיון המקום לתפילה

גם המקום שבו מדברים למלך מלכי המלכים, צריך להיות נקי ומכובד. ועל כן לא יתפלל במקום מטונף ומלוכלך. ויש בזה הרבה פרטי דינים המופיעים בכמה סימנים בשולחן ערוך, וכדאי ללמדם היטב.

ט. הכנה לתפילה

¹³ אין עומדין להתפלל אלא מתוך כבוד ראש, ועל כן לא יעסוק לפני התפילה בדברים העלולים להביאו לידי קלות ראש. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין כדי שיכוננו ליבם לאביהם שבשמים. וכן ראוי לכל אחד, לשהות קצת קודם התפילה ולעסוק בלימוד תורה ואמירת תהילים (כמובן שיש לברך ברכות התורה קודם הלימוד) ¹⁴ ונתינת דקה, וכך יעמוד להתפלל מתוך שמחה של מצוה.

י. לבוש בתפילה

כשאדם נכנס לפגישה עם איש חשוב, נהוג ללבוש בגדים מכובדים. ק"ו כשנכנסים לפגישה עם מלך מלכי המלכים, שיש ללבוש בגדים מכובדים לתפילה. במסכת שבת דף י': כתוב שהחכמים נהגו להתעטף בגלימתם לכבוד התפילה, וכן נפסק ¹⁵ בשולחן ערוך "דרך החכמים ותלמידיהם שלא יתפללו אלא כשהם עטופים", וזה המקור למה שאנו נוהגים להתעטף בחליפה ובכובע לכבוד התפילה. כמו כן, לא יתפלל ברגליים יחפות או בנעלי בית, שאין זה מהכבוד לעמוד כך לפני אדם חשוב.
עוד נפסק בשולחן ערוך שיש לחגור חגורה מיוחדת לתפילה (גארט"ל בלע"ז), אע"פ שיש לו חגורה במכנסיים, משום "הכון לקראת אלקיך ישראל".

יא. הליכה לבית הכנסת

¹⁰ שו"ע סימן צ"ב סעיף א'

¹¹ שם סעיף ד'

¹² בית יוסף ושו"ע סימן ד' סעיף טו"ב

¹³ ברכות ל'; שו"ע סימן צ"ג

¹⁴ שו"ע סימן צ"ב סעיף י'

¹⁵ סימן צ"א

¹⁶מצוה לרוץ כשהולך לבית הכנסת או לבית המדרש או לשאר מצוות, שנאמר: "נרדפה לדעת את ה'". וכתוב: "דרך מצוותיך ארוץ". ולכן אפילו בשבת מותר לרוץ לדבר מצוה. אבל בתוך בית הכנסת ובתוך בית המדרש אסור לרוץ.

י. זהירות בזמן קריאת שמע ותפילה

יש להשכים ולהזהר שלא יפסיד חס ושלום זמן קריאת שמע שהוא שלוש שעות זמניות אחר תחילת היום, או זמן תפילה שהוא ארבע שעות זמניות מתחילת היום.

¹⁶ שו"ע סימן צ' סעיף י"ב. הלשון מתוך קיצשו"ע סימן י"ב סעיף י"א.

פרק ב

תפילת השחר

א. הנחת תפילין

¹⁷ צריך שיהיו תפילין עליו בשעת קריאת שמע ותפילה.
¹⁸ לפי מנהג האשכנזים מניחים תפילין בעמידה, גם את של יד וגם את של ראש, ומברך על כל אחת מהן, ויש הנוהגים לברך רק על של יד.
¹⁹ אסור לדבר בין של יד לשל ראש, ואף לענות אמן או קדושה אסור. ואם דיבר, עבירה היא בידו וצריך לחזור ולברך על של ראש גם את ברכת "להניח תפילין" וגם את ברכת "על מצוות תפילין" (ולנוהגים לברך בד"כ רק על של יד, אין צריך לחזור על ברכת "להניח" ויברך רק "על מצוות תפילין").
צריך ליזהר מאד בקדושת התפילין ²⁰ ואסור לישן בהם, וכן יזהר שלא יסיח דעתו מהם או ידבר בהם דברים בטלים.

ב. ברכות השחר

²¹ מעיקר הדין, היה צריך לברך את הברכות על פי סדר הדברים, דהיינו: כשקם משנתו, יברך אלקי נשמה. כששומע תרנגול, יברך הנותן לשכוי בינה. כשמתלבש, יברך מלביש ערומים. וכן הלאה על זה הדרך. אמנם כבר בזמן הראשונים, השתנה המנהג לברך את הברכות בבית הכנסת, כפי הסדר שמופיע בסידורים. הטעם לשינוי המנהג, הוא מפני שכשאדם קם בבוקר אין ידיו נקיות וגם מפני עמי הארצות שאינם יודעים את הברכות ויוצאים ידי חובה מהחזן בבית הכנסת.
²² יש נוהגין שאחר שברך אחד ברכות השחר וענו אחריו אמן, חוזר אחר ומברך ועונין אחריו אמן, וכסדר הזה עושים כולם, כדי להשלים תשעים אמינים ליום, כמו שכתב האריז"ל.

ג. ברכות התורה

²³ ברכת התורה, צריך ליזהר בה מאד, ואיתא בגמרא ²⁴ שאחד מהסיבות לחורבן הבית הוא מפני שלא רכו על התורה. ²⁵ יש מהפוסקים הסבורים שהיא חיוב דאורייתא ועל כן מי שנסתפק אם אמר ברכות התורה או לא, יחזור ויברך. אך יותר טוב לצאת ידי חובה ממישהו אחר, כי יש פוסקים הסבורים שהוא מדרבנן.

ד. קרבנות

¹⁷ שו"ע סימן כ"ה סעיף ד', וסימן ל"ז סעיף ב'
¹⁸ שם בסעיף י"א ברמ"א
¹⁹ שם בסעיף ט'
²⁰ שו"ע סימן מ"ד
²¹ שו"ע סימן מ"ו
²² שו"ע סימן ו' סעיף ז' ומשנ"ב שם
²³ שו"ע סימן מ"ז סעיף א'
²⁴ בבא מציעא דף פה.:
²⁵ משנ"ב שם

²⁶אומרים פרשיות הקרבנות, שכן קיבלו חז"ל שבזמן שאין בית המקדש קיים ואין יכולים להקריב קרבנות, מי שעוסק בהן ובפרשיותיהן, מעלה עליו הכתוב כאילו הקריבום. יש מהפוסקים שכתבו לאמרם דוקא בעמידה, דוגמת הקרבנות שהיה בעמידה.²⁷ לאחר הקרבנות, קבעו לומר משנת "איזהו מקומן" וברייתא דרבי ישמעאל, כדי שיזכה כל אדם ללמוד בכל יום, מקרא משנה וגמרא.

ה. פסוקי דזמרא

²⁸פסוקי דזמרא פותחים בברכת "ברוך שאמר" ומסתיימים בברכת "ישבח", ואסור לדבר בין הברכות, דהוי הפסק (ולמעשה, עד לאחר שמונה עשרה, אין שום מקום שמותר להפסיק, כפי שיתבאר לקמן). אין אומרים את הזמירות במרוצה, כי אם בנחת ובנעימה כמונה מעות.

ו. הפסק בין ישתבח ליוצר

²⁹המדבר בין "ישתבח" ל"יוצר", עבירה היא בידו, אך לצרכי מצוה [כגון לברך חולה, או לאסוף צדקה וכדו'] מותר להפסיק.³⁰ אמנם לאחר קדיש וברכו, אסור להפסיק עד אחר שמונה עשרה אסור להפסיק. יש מקומות שנוהגים לצעוק על חבריהם בין ברכו ליוצר אור, וטעים הם.

ז. קבלת עול מלכות שמים

³¹יקרא קריאת שמע באימה וביראה ובכונה ויהיה בעיניו כאילו שומע דבר חדש בפעם הראשונה, ויקבל עליו עול מלכות שמים שיהא מוכן אפילו ליהרג על קידוש השם המיוחד.

ח. אופן אמירת קריאת שמע

³²יאמר פסוק ראשון בקול רם כדי לעורר הכונה,³³ והשאר יאמר בלחש,³⁴ אך לא מידי בשקט, שיוכל לשמוע את עצמו [ובדיעבד יצא אפילו לא שמע את עצמו].³⁵ נוהגין ליתן יד ימין על פניהם בקריאת פסוק ראשון, כדי שלא יסתכל בדבר אחר המונעו מלכון.

ט. שמונה עשרה

תפילת שמונה עשרה היא עיקר התפילה וצריך ליהרהר בה מאד. כשעומד להתפלל,³⁶ ילך לפני שלוש פסיעות, יכון רגליו יחדיו כדרך המלאכים ויחשוב כאילו הוא עומד בבית המקדש כנגד השכינה.³⁷ לא יתפלל בקול, אלא בלחש, כדכתיב³⁸ גבי חנה אם שמואל

²⁶ שו"ע ומשנ"ב סימן מ"ח סעיף א'

²⁷ שו"ע סימן נ'

²⁸ שו"ע סימן נ"א

²⁹ שו"ע סימן נ"ד סעיף ג'

³⁰ שו"ע סימן נ"ז סעיף ב'

³¹ טור ושו"ע וב"ח ריש סימן ס"א והובא גם במשנ"ב

³² שו"ע סימן ס"א סעיף ד'

³³ דרכי משה סימן ס"א אות ט'

³⁴ שו"ע סימן ס"ב סעיף ג'

³⁵ שו"ע סימן ס"א סעיף ה'

³⁶ שו"ע סימן צ"ה

³⁷ שו"ע סימן ק"א סעיף ב'

³⁸ שמואל א' פרק א' פסוק י"ג

הנביא: "וחנה היא מדברת על לבה, רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע".³⁹ צריך לכוון בכל הברכות, ובפרט בברכה ראשונה.

י. תחנון

⁴⁰אחר שמונה עשרה, נופלין על פניהם ואמרים תחנון, ויש בתפילה זו עניינים גבוהים מאד על דרך הקבלה, ויש ליזהר בה מאד. בשני וחמישי מוסיפים "והוא רחום", ויש לאומרו בעמידה. אם לא אמרו מעומד, עובר על התקנה, ונקרא פורץ גדר. בימי שמחה, אין אומרים תחנון, ובכמה מקהילות החסידים נהגו כן גם בימי הילולא של צדיקים, לפי שהוא יום שמחה עבור נשמת הצדיק, וממילא גם עבור המקושרים אליו. אמנם פשוט שמי שאין לו שייכות עם הצדיק, אין כל שמחה עבורו, וממילא יאמר תחנון [אך בבית הכנסת שאין אומרים, לא יאמר משום "לא תתגודדו"].

יא. סוף התפילה

הרבה אנשים מזלזלים בסוף התפילה, ומלמלין את ובא לציון, או את פיטום הקטורת כמצוות אנשים מלומדה, שלא לדבר על עלינו לשבח, שזה כבר נאמר עם רגל אחת מחוץ לבית הכנסת. חלקים אלו של התפילה הינם גבוהים מאד ונקראים בספרי הקבלה "ירידת השפע", שאז יורד השפע מכל העולמות – עשיה, יצירה, בריאה, אצילות, שעולים עליהם במהלך התפילה, ואילו ידעו אותם אנשים את גודל ומעלת חלק זה של התפילה, בודאי היו נזהרים בזה מאד, כפי שנפסק בשולחן ערוך סימן קל"ב.

יב. אחר התפילה

⁴¹אחר התפילה, יקבע זמן ללימוד התורה, וצריך שיהא זה זמן קבוע ולא יוותר עליו אף אם יכול להרוויח הרבה בעסקיו. ומור לאכול פת שחרית קודם הלימוד, למי שרגיל בזה, וטוב ירגיל בזה כי איתא בגמרא שפת שחרית מצילה מהרבה חולאים, ומצוה לשמור על בריאותו לעבודת ה' יתברך.

³⁹ שו"ע סימן ק"א סעיף א'

⁴⁰ שו"ע סימן קל"א

⁴¹ שו"ע ומשנ"ב סימן קנ"ה

פרק ג

דברים הנוגעים לתפילה בציבור

א. מעלת תפילה בציבור

איתא בגמרא: "אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בר יוחאי וכו', אימתי עת רצון? בשעה שהציבור מתפללין". כן נפסק להלכה⁴² שיש להשתדל להתפלל בבית הכנסת עם הציבור.

ב. גדר תפילה בציבור

יש בתפילה חלקים שאי אפשר לאמרם אלא בציבור, כגון קדיש, קדושה, ברכו, ועוד, ולהלן נפרט את הלכותיהן,⁴⁴ אמנם עיקר תפילה בציבור הוא שיתחיל שמונה עשרה יחד עם הציבור.

ג. קדיש

במהלך התפילה יש כמה קדישים מכמה סוגים ויש בהם עניינים גבוהים על פי חכמת האמת. כששומע הקדיש יכין דעתו למה שהש"ץ אומר ויענה בקול רם ובפרט "אמן יהא שמיה רבא" שאמרו חז"ל שהעונה אמן יהא שמיה רבא בכל כוחו, קורעין לו גזר דינו.

ד. ברכו

⁴⁵קודם יוצר אור אומר הש"ץ "ברכו את ה' המבורך", ועונים אחריו "ברוך ה' המבורך לעולם ועד" והש"ץ חוזר ואומר גם כן "ברוך ה' המבורך לעולם ועד", כדי לכלול עצמו עם הציבור.

ה. חזרת הש"ץ

לאחר שסיימו הציבור שמו"ע, יחזור השליח ציבור בקול רם. יש לציבור לשתוק ולכון לברכות ולענות "אמן" ו"ברוך הוא וברך שמו". אסור לשיח שיחת חולין בשעת חזרת הש"ץ, ואם שח, הוא חוטא וגדול עונו מנשוא וגוערים בו.

ו. קדושה

⁴⁶בחזרת הש"ץ אומרים קדושה וטוב לכון רגליו כמו בשמו"ע, ויש לישא עיניים למרום וכן מנענעים את גופן ונושאים אותם מן הארץ. והביאו הפוסקים בשם ספר היכלות שאין להקב"ה הנאה גדולה יותר משעה שנושאים בניו עיניהם וגו' למרום ואומרים קדושה.

ז. מודים דרבנן

⁴² ברכות דף ח.

⁴³ שו"ע סימן צ' סעיף ט'

⁴⁴ משנ"ב סימן צ' סעיף קטן כ"ח

⁴⁵ שו"ע סימן נ"ז

⁴⁶ שו"ע סימן קכ"ה ועיין גם בטור ובמשנ"ב שם

⁴⁷כשהש"ץ אומר מודים, שוחים עמו כל הציבור ואומרים מודים דרבנן.

ח. קריאת התורה

⁴⁸בימי שני וחמישי קורין בתורה על פי תקנת משה רבינו כדי שלא יהו יותר משלושה ימים בלא שמיעת התורה, ויש בזה הרבה דינים שראוי ללמוד ולידע, אך מפאת חוסר הזמן והמקום נכתוב רק מעט מזעיר.

ט. הוצאת והכנסת ספר תורה

⁴⁹כשמוליכין הספר תורה, צריך לעמוד ומצווה ללוות הספר תורה עד הארון או הבימה. ונהגו לומר תפילת "ברוך שמה" והוא מהזוהר הקדוש שכתב שבשעת פתיחת הארון נפתחים שערי שמים, ובהרבה בתי כנסיות מוכרין הזכות של פתיחת הארון בסכומים נכבדים מאד.

י. העולה לתורה

⁵⁰בזמן חז"ל נהגו שהעולה לתורה הוא עצמו הקורא, אלא שבזמנינו הרבה אנשים אינם יודעים לקרוא בתורה בדקדוק ובטעמים, ולכן קבעו ברוב קבילות ישראל "בעל קורא" שיודע לקרות, ומכל מקום העולה יקרא עמו בלחש. כמו כן, צריך העולה לראות הקריאה קודם שיברך, שידע על מה מברך. בשעת הברכה יאחז הספר תורה ויברך בקול רם.

יא. הגבהה וגלילה

⁵¹קודם או אחר קריאת התורה, מגביהין הספר תורה ומראין הכתב לכל הקהל, כל מקום כפי מנהגו. בשעת ההגבהה נוהגין הקהל לכרוע ולומר "וזאת התורה". וטוב להסתכל על האותיות הקדושות שכתבו המקובלים שעל ידי זה נמשך אור גדול על האדם. איתא בגמרא⁵²: "עשרה שקראו בתורה, הגדול שבהם גולל ספר תורה. הגולל נוטל שכר כנגד כולן". אך ביארו הפוסקים שהכוונה למה שאנחנו קוראים מגביה, ולא לגולל שלנו. הגולל צריך להעמיד הספר כנגד התפר, כדי שאם יקרע הספר, יקרע התפר ולא הקלף.

יב. איסור פרישה מהציבור

⁵³הנכנס לבית הכנסת ומצא הציבור קורין קריאת שמע, צריך לקרות עמהם פסוק ראשון אף על פי שהוא כבר קרא קריאת שמע, כדי שלא יראה כאילו אינו רוצה לקבל עמהם עול מלכות שמים. והוא הדין לשאר דברים שהציבור אומרים ביחד כגון ברכו, קדושה, מודים דרבנן, עלינו לשבח, י"ג מידות וכו'.

⁴⁷ שו"ע סימן קכ"ז

⁴⁸ שו"ע ומשנ"ב סימן קל"ד

⁴⁹ שו"ע סימן קמ"ט

⁵⁰ הלכות מלוקטות מתוך שו"ע סימן קנ"ט

⁵¹ שו"ע ומשנ"ב סימן קל"ד

⁵² מגילה לב. (שלא בדיוק הלשון)

⁵³ שו"ע סימן ס"ה סעיף ב' ומשנ"ב שם